

ŽEMAIČIŲ Tarmių ŽODŽIO PRADŽIOS VOKALIZMO DĖSNIŲ SUSIFORMAVIMAS

V. GRINAVECKIS

1.

a) *par*, *par-* < *per*, *per-*

Žemaičių tarmėse vietoj lk *per*, *per-* vartojama *par*, *par-*, pvz.: *párejau par miesta* „perėjau per miestą“, *parejáu nòmėi „parėjau namo“*. Prielinksni *par* ir priešdėli *par-* vietoj lk *per* vartoja ir visi šiaurės vakarų aukštaičiai, taip pat lietuvių žvejų tarmė Prūsiose, Neringos lietuvių tarmė (greta *par* ir *per*²), šiaurinė vidurio ir rytų aukštaičių tarmių dalis (Joniškis, Linkuva, Šeduva, Ramygala, Panevėžys, Joniškėlis, Pasvalys, Biržai, Vabalninkas, Raguva); dalis vidurio ir rytų aukštaičių ir rytų dzūkų vartoja *par*, bet *per-* (Kulva, Kuktiškės, Kupiškis, Tauragnai, Linkmenys, Utena, Žemaitkiemis).

Žemaičiai, šiaurės vakarų aukštaičiai, Neringos lietuvių tarmė, žvejų tarmė Prūsiose *par-*, atliepanti lk *par-*, taria su tvirtagale (tęstine) priegaide, o *par-*, atliepanti lk *per-*, – su tvirtaprade (žem. su laužtine). Rytų aukštaičių tarmėse *par-* ir *per-* visai nesiskiria ir priegaidėmis bei kirčiavimu: *parpliša* „perplyšo“ ir *pañneše* „parnešė“ ir „pernešė“ (Pušalotas).

Prielinksnio ir priešdėlio *per* balsio *e* pakeitimas į *a* greičiausiai priklauso nuo priešdėlio *par*, tik ne visai aišku, kodėl įsigalėjo *a*, o ne *e*. Gal būt, prie *a* apibendrinimo yra prisidėję kiti priešdėliai ir prielinksniai su *a*, pvz.: *ap-*, *api-*, *apy-*, *apie*, *at-*, *ati-*, *da-*, *pa-* (< *pā-*), *pas*, *pra-* (< *prā-*), ryt. *až-*, *až-*, *ažu-*, *ažu-*. Su balsiu *e* žodžio pradžios dalelių turime nedaug: *ne*, *ne-*, *te-*, *be-*, kurios žemaičių tarmių didžiojoje dalyje > *na-*, *na* || *ne*, *ta-*, *ba-*, o rytų aukštaičių tarmėse *te-* ir *be-* retai tevatuojama.

Prielinksni ir priešdėli *par* turi ir latvių kalba. Vienose latvių kalbos tarmėse tariama *par(-)*, kitose – *pār-*. Variantas su ilgu *ā* yra naujas, manoma, atsiradęs pagal prieveiksmį *pāri* > *pār*. Ir latvių kalboje senovėje, matyt, yra buvę *par-* ir *per(-)*, dabar dar tai rodo skirtingos šio priešdėlio priegaidės: *pār-* (pagal reikšmę atitinka liet. *pér-*) ir *pār-* (pagal reikšmę atitinka liet. *pař-*). Priešdėlis *per-* yra pakitęs į *par-* greičiausiai dėl priešdėlio *par-* įtakos³.

¹ LŽTP, p. 58.

² K. Morkūnas ir A. Sabaliauskas, Kuršių Neringos žvejų lietuvių tarmė ir lietuvių kalbos įtaka šių žvejų latvių kalbai – LKK, II, p. 143.

³ И. Эндзелли, Латышские предлоги, Юрьев, 1905, p. 150–167.

Kadangi *par*, *par-* < *per*, *per-* turi šiaurės vakarų lietuvių kalbos tarmės, kurių prisišlieja prie latvių kalbos ploto, tai *per(-)* > *par(-)* užima vieną vieningą teritoriją, į kurią įeina latvių kalba ir šiaurės vakarų lietuvių tarmės. Taigi žemaičių ir kitų šiaurės vakarų lietuvių tarmių *par* < *per* yra bendros (tokios pat) kilmės su latvių kalbos *par(-)*.

Latvių kalboje *per* > *par*, matyt, seniau, nes šiuo metu *par* vietoj liet. *per* vartojamas visose latvių kalbos tarmėse. Lietuvių tarmėse *par* < *per* turi būti vėlesnis. Dar dabar žemaičių, šiaurinės vidurio ir rytų aukštaičių tarmėse, susisiekančiose su latviais, ir prielinksnis ir priešdėlis *per(-)* > *par(-)*, o toliau į pietus ir rytus tiksliai prielinksnis *per* > *par*, o priešdėlis *per-* yra išlikęs. Ankstesnis prielinksnis (kaip priešdėlio) *per* > *par* yra suprantamas: prielinksnis *per*, visada būdamas proklitinėje padėtyje, nebesiskyrė nuo prielinksnio *par* priegaide, todėl lengviau (greičiau) galėjo būti suvienodintas su *par*, negu priešdėlis *per-*, kuris, būdamas kirčiuotas, skyrėsi ne tik savo *e*, bet ir priegaide. Iš to, kas pasakyta, išplaukia išvada, jog toliau į pietus ir rytus nuo Latvijos ribos esančiose lietuvių kalbos rytinėse tarmėse (Kulva, Kuktiškės, Utena, Tauragnai, Linkmenys, Žemaitkiemis, Kupiškis) prielinksnio ir priešdėlio *per* virtimas į *par-* yra užuomazgos stadijoje.

Žemaičių tarmėse ir kitokios kilmės žodžio pradžios skienuo *per-* yra išvers tas į *par-*, pvz.: *parkūnījē* (švd), *parkūnējē* (Lauko Soda, Lieplaukē...) šalia *perkūnījē* || *perkūnējē* ~ *perkūnija*.

b) *na-*, *ba-*, *ta-* < *ne-*, *be-*, *te-*

Vietoj lk *ne-*, *be-*, *te-* donininkai, švd ir dounininkai pagal donininkus ir dūnininkus (Kretinga, Budriai, Kartena, Gargždai, Vėžaičiai, Veiviržėnai, Judrėnai, Endriejavas, Rietavas, Žarėnai, Lauko Soda) vartoja *na-*, *ba-*, *ta-*, toliau į šiaurę ir rytus gyvenantieji dounininkai (Telšiai, Eigirdžiai, Tryškiai, Viekšniai, Akmenė, Klykoliai, Laižuva, Mažeikiai, Nevarėnai, Gadūnavas, Alsėdžiai, Ž. Kalvarija Seda, Žemalė) vartoja greta ir *ne-*, *be-*, *te-*, ir *na-*, *ba-*, *ta-*, o apie Židikus, Ylakius, Šates, Mosėdį, Skuodą, Salantus, Platelius vartojama tik *ne-*, *be-*, *te-*.

ne-, *be-*, *te-* virto į *na-*, *ba-*, *ta-*, tur būt, dėl dviejų priežasčių:

a) Žemaičių dūnininkų ir donininkų tarmėse *e* prieš kietus priebalsius paplėtėja, virsta *æ*. Taigi *ne-*, *be-*, *te-* prieš kietus priebalsius buvo imti tarti kaip **næ-*, **bæ-*, **tæ-*. Kadangi daugeliu atvejų šios žodžio pradžios dalelytės buvo proklitinėje padėtyje, tai dėl neryškaus tarimo skirtumas tarp *æ* ir *a* buvo visai nežymus. Tokiu būdu susidarė sąlygos *ne-*, *be-*, *te-* virsti į *na-*, *ba-*, *ta-*. Kad proklitinė padėtis iš tikrųjų yra turėjusi reikšmės šiam pakitimui, rodo tas faktas, kad kirčiuotas neiginy *ne* tik donininkų tarmėse tėra išvirtęs į *na*⁴, o dūnininkų ir dounininkų jis tariamas *nē* || *né*.

b) Daugumas žodžio pradžios dalelių (priešdėlių) iš seniau buvo tariami su *a*: *ap-*, *api-*, *at-*, *ati-*, *apy-*, *da-*, *pa-* (< *pā-*), *pra-* (< *prā-*). Čia dar reikia pridėti ir prielinksnius, kurie visada stovi žodžio pradžioje ir paprastai suprantami kaip žodžio pradžios dalelės. Tokie prielinksniai su *a* yra: *par*, *pas*, *apie*, *aplei*, *par*, *tarp*. Su *e* iš žodžio pradžios dalelių (prielinksnių, priešdėlių) buvo tariami tik *ne-*,

⁴ Donininkų *na* vartojamas ir vietoj *né*: *na vēna* ~ *na „né“ vleno* (Saugos).

be-, te- (ir *per-*, kuris jau seniau visose žemaičių tarmėse yra išvirtęs į *par, par-*), todėl analogiškai ir kitos žodžio pradžios dalelės turėjo gauti artimą balsiui *æ* || *e* balsį *a*. Lengviau analogija galėjo veikti tose tarmėse (doinininkai, švd ir dounininkai pagal dūnininkus), kur *e* prieš kietus priebalsius buvo paplatėjęs, supanašėjęs su *a*. Todėl šiose tarmėse šiuo metu *ne-, be-, te-* > *na-, ba-, ta-*. Toliau į šiaurę ir rytus gyvenančių dounininkų tarmėse *e* prieš kietus priebalsius nevirsta į *æ*, todėl čia *na-, ba-, ta-* bus išplitę vėliau iš gretimų tarmių. Kad šiaurinėse ir rytinėse dounininkų tarmėse *na-, ba-, ta-* yra vėliau atsiradę, rodo ir tas faktas, kad šiose tarmėse greta vartojama ir *na-, ba-, ta-*, ir *ne-, be-, te-*. Be to, juo toliau į šiaurę ir rytus, juo *na-, ba-, ta-* yra rečiau vartojami, o dalis pačių šiaurinių dounininkų *na-, ba-, ta-* jau visai nebeturi.

Pietų rytų dūnininkai (Kursėnai, Šaukėnai, Užventis, Vaiguva, Kušleikiai, Kiaunoriai, Tytuvėnai, Kelmė, Kražiai, Stulgiai, Nemakščiai, Viduklė, Raseiniai, Eržvilka, Skaudvilė, Upyna, Pagramantis, Vainutas, Tauragė, Batakliai, Gaurė) vartoja *ne-, be-, te-*.

Pažymėtina, kad *ne-, be-, te-* vartimo į *na-, ba-, ta-* plotas didžiąja dalimi sutampa su *nū, nū-, pry, pry-, py, py-*; *iš-, su-, už-* ir *į, į-* balsių suvienodėjimo plotu (žr. žemiau).

Plote, kuriame *ne-, be-, te-* > *na-, ba-, ta-*, tarmės atstovams neaiškios darybos žodžių pradžios kitokios kilmės skiemuo *ne-* taip pat yra išverstas į *na-*, pvz.: *nàbàks ~ nebàgas* < br. *небогъ*⁵, *nabāštēks ~ nebāstikas* < lenk. *nieboszczyk*, br. *небоуцкѣ*⁶. Gal būt, ir *dràbòlie ~ drabulė, stàbòlie ~ stabulė* turi *dra-, sta-* < *dre-ste-* pagal žodžio pradžios *ta-*, nes pietų rytų dūnininkai tą žodį taria *stebulie*.

Tur būt, ir *mas* „mės“ taip pat yra atsiradęs iš *mes* dėl tų pačių žodžių pradžios dėsnių, nes pietryčių žemaičiai tą žodį irgi taria su *e* (*mes*), tik švd pakraščiais (Žvingiai, Pagramantis, Kražiai, Kušleikiai) tariama ir *màs, mās*⁷. Iš kitų žodžių pradžios skiemenų sutapimų su priešdėliais paminėtinas *pràzėdēnc ~ prazideñtas* „prezidentas“, kur pradžios *pra-* < *pre-* pagal priešdėlį *pra-*.

Panašių žodžio pradžios skiemenų pakitimų, priklausomų nuo priešdėlių, yra ir aukštaičių tarmėse, pavyzdžiui, rytų dzūkai, apie Kaltanėnus prielinksni ir priešdėlį *in* yra sumaišę su prielinksniu *ant*, kuris tarmėje yra išvirtęs į *un*, todėl ir žodį *ungurys* čia taria *ingur's*.

Prūsų kalboje buvo vartojami priešdėliai *ab-*: *eb-* (:ep-), *at-*: *et-*, priešdėliai ir prielinksniai *an* : *en, assa* : *esse* su *a-* : *e-* kaita. Panašiai *a* e yra kaitaliojęsi ir kituose prūsų kalbos priešdėliuose, prasidedančiuose priebalsiu: *per par-, san: sen*⁸. Be to, turima ir kitų balsių priešdėliuose ir prielinksniuose kaita, pavyzdžiui, *a* kaitaliojasi su *o*: *na* : *no, pra*: *pro*. Dalis minėtų prūsų kalbos priešdėlių ir prielinksnių su skirtingais balsiais priklauso skirtingiems nevienodo amžiaus prūsų kalbos paminklams, kurie atstovauja skirtingoms prūsų tarmėms, todėl gali būti, kad vienoje prūsų kalbos tarmėje buvo apibendrinti atskiri priešdėliai su vieno-

⁵ P. Skardžius, *Die slavischen Lehnwörter im Altlitauischen*, Kaunas, 1931, p. 137.

⁶ Ten pat.

⁷ Kelmės rajono įvairiose vietose *mes* tariama labai įvairiai: *mės, mās, mās, mefs, meīs, mās*. Dažnesnė iš visų formų yra *meīs*.

⁸ J. Endzelins, *Senpr. val.*, § 198–211.

kiais, kitose — su kitokiais balsiais. Be to, dalis nurodytų prūsų kalbos priešdėlių ir prielinksnių balsių kaitaliojimosi atvejų gali priklausyti nuo skirtingos kilmės, o ne nuo analogiško apibendrinimo bei sumišimo.

Balsiai *a-* ir *e-* kaitaliojasi dar šiuose prūsų kalbos žodžiuose: *as es* „aš“, *assei : essei* „esi“, *eins* „vienas“ : *ainan* „vieną“, *amen emmen*, plg. dar *assegis* : liet. *ežegys*, *assaran* liet. *ežeras*.

c) *a-* *e-*

Žodžio pradžioje *a-* yra apibendrinę pietryčių dūnininkai: jie vietoj *e-*, *ei-* taria *a-*, *ai-* : *āgli ~ ēglē*, *asū*, *ašerīs*, *ažīs*; *ālti*, *aigulis*, *aillie*; taip pat ir *el-*, *er-* > *al-*, *ar-* *alvira ~ Elvyrà*, *ārki ~ ērkē*, *arškiētis ~ erškētis*, *ārzinti* (Kiaunoriai), kai kur ir *en-* > *an-*: *ānkti ~ ēngti* (Žalpiei). Žodžio pradžios *e-*, *ei-* > *a-*, *ai-* šiaurės vakarų riba cina šiomis vietomis: Ž. Naumiestis (*e-* || *a-*), Vainutas (*e-*), Žvingiai (*e-*), Pagramantis (*e-* || *a-*), Upyna (*e-* || *a-*), Stulgiai (*a-*), Lenkviečiai (*a-*), Kušleikiai (*a-*, bet *ei-*), Šaukėnai (*a-*), Raudėnai (*a-*). Taip pat *a-* < *e-* taria ir dūnininkai pagal pietryčių dūnininkus (Tryškiai, Papilė).

Kitose žemaičių tarmėse tokio *a-*, *e-* suvienodinimo (> *a-*) nėra. Švd tariami atskiri žodžiai su *e-* < *a-*: *ēsēls ~ ēselas*, *ēlbinc ~ Ēlbynas* „Albinas“, *ēlgerc ~ Ēlgirdas*, *ēļos ~ Ēlius* „Aloyzas“, *Ēluojizas ~ Ēliojjzas* „Aloyzas“. Žodžius *ekēti*, *ekēčios*, *eketīs* || *eketē* su pradžios *e-* taria visi žemaičiai, išskyrus pietryčių dūnininkus. Žodžius *apušē*, *alksnis* visi žemaičiai taria su žodžio pradžios *a-*.

Aukštaičių tarmėse taip pat, kaip pietryčių dūnininkuose, daug kur yra apibendrintas žodžio pradžios *a-*, taip, pavyzdžiui, *a-* < *e-* taria didelė kapsų dalis, vidurio aukštaičiai, dzūkai, rytų aukštaičių didelė dalis.

Latvių kalbos latgalių tarmėse taip pat *e-* > *a-*⁹.

Balsių *a-*, *e-* kaitaliojimasis žodžio pradžioje yra senas reiškinys ir būdingas ne tik baltų, bet ir kitoms indoeuropiečių kalboms¹⁰. Manoma, kad šių balsių pakitimas priklausantis nuo tolesnio priebalsio (prieš minkštą priebalsį *e-* < *a-*¹¹; arba tik nekirčiuotas *a-* prieš minkštą priebalsį > *e-*¹²). Dabartinėse lietuvių kalbos tarmėse balsio *a-* apibendrinimas žodžio pradžioje, be abejonės, yra analogijos padarinys. Tai aiškiai rodo ir tas faktas, kad kai kuriose tarmėse žodžio pradžioje yra įsigalėjęs ne *a-*, bet *e-*, pavyzdžiui, zanavykai, šalia jų gyvenantieji veliuniškiai ir pietinė dalis šiaurės vakarų aukštaičių taria ir *ešis*, *ekmuo*, *eñtis*. Tačiau visiško *e-* apibendrinimo čia nėra, nes tariama *akis*, *avižà* ir kt.

2. *ī*, *ū* *i*, *u* (*e*, *o*; *i*, *u*)

a) *nū*, *pri* *nu*, *pri*

Žemaičių tarmėse vietoj literatūrinės kalbos priešdėlių ir prielinksnių *nuo(-)*, *nu-* vartojamas *nu(-)*, o vietoj *prie(-)*, *pri-* vartojamas *pri(-)* ar *pi(-)*. Priešdėlį ir prielinksnių *nu(-)* turi visos žemaičių tarmės, o *pri(-)* — visi dūnininkai ir dūninin-

⁹ J. Endzelins, Gr., § 24 e.

¹⁰ Ten pat, § 22 b, 24 e.

¹¹ Beitrage zur Kunde der indogermanischen Sprachen, herausgegeben von Dr. Adalbert Bezzenberger, Göttingen, XXIII, S. 296.

¹² K. Būga, Aistiški Studijai, Peterburgas, 1908, p. 116.

kai; donininkai vietoje *pri'(-)* vartoja *pi'(-)*, taip pat greta prielinksnio *pri'* vartoja ir *pi'* visi dounininkai ir didžioji dūnininkų dalis (visi švd, Vainutas, Žvingiai, Paqramantis, Upyna, Girdiškė, Stulgiai, Kražiai, Užventis). Dounininkų plote dažniau *pi'* vietoje *pri'* vartojamas šiaurinėje dalyje (Židikai, Pikeliai, Leckavas, Laižuva, Mažeikiai, Tirkšliai, Žemalė, Seda).

Žemaičių prielinksnis ir priešdėlis *pi'*, *pi'-* atliepia latvių kalbos *pie(-)* (kaip ir *pri'* atliepia aukštaičių *prie* ir, J. Endzelyno nuomone, tur būt, yra kilęs, kaip ir *prie(-)*, iš *prei(-)*, išnykus *r* dėl disimiliacijos, kai po priešdėlio ar prielinksnio ejo žodis su *r*¹³. Prielinksnį *pie* vartoja ir rytinės aukštaičių tarmės (Zietela, Lazūnai, Gervėčiai, Rimšė).¹⁴ Greičiausiai seniau prielinksnis (ir polinksnis) *pie* lietuvių kalboje buvo vartojamas didesniame plote.

Žemaičių prielinksniai ir priešdėliai *pri'(-)*, *pi'(-)*, *pri'š(-)* ir *nu'(-)* yra atsiradę iš **prē* ir **nō* ne vienu laiku. Tai gerai rodo Mažvydo Katekizmo duomenys. Mažvydas rašo *pri*, *prisch*, *prischtariaudami*, bet *nomirusi* 38¹⁷, 18, *nosimynusias* 35¹⁶, *no*, *nog*. Vadinas, Mažvydo tarmėje XVI a jau būta *pry(-)*, *pryš(-)*, bet *nō* dar nebuvo išvirtęs į *nu'*.

Vakarinėse aukštaičių tarmėse veiksmažodžių priešdėlių *nuo-*, *prie-* dvibalsiai *uo*, *ie* yra sutrumpėję gana vėlai. Dar Vilentas „Enchiridione“ ir „Evangelijose“ (1579) rašė: *priedūti* 72¹², *priesiprowidams* 73¹⁷, *nūffitikieghimas* 75³¹, *nūfiuntės* 79¹⁵, tačiau D. Kleino gramatikoje (1653) jau berandame priešdėlius *pri-* ir *nu-*: *nukrintu*, *nukertu*, *prieimi*, *pritaru*¹⁶, o prielinksnius *pri*, *prie*, *nu*, *nūg*¹⁷.

Šių priešdėlių ir prielinksnių *i'*, *u'* vietoj lk *ie*, *uo* žemaičių tarmėse, matyt, yra atsiradę dėl proklitinės priešdėlių prielinksnių padėties¹⁸. Kai jau balsiai *ē* (< *ei*), *ō* buvo gerokai pasiaurėję, jie trumpėdami turėjo prisiderinti prie *i*, *u*. Priešdėlių (ir prielinksnių) balsiai *ē*, *ō* turėjo pradėti trumpėti prieš dounininkų, dūnininkų ir donininkų tarmių susiformavimą, kitaip ir priešdėlių ir prielinksnių *ē*, *ō*, būtų trejopai pakitę. Galimas daiktas, kad *i'*, *u'* < *ē*, *ō* iš karto nebuvo visai trumpi todėl lengvai galėjo prisiderinti arba prie trumpų *i*, *u*, arba prie ilgų *i'*, *u'*. Atskirais atvejais priešdėliai nebuvo proklitinėje padėtyje, ir *ē*, *ō* kirčiuotuose priešdėliuose negalėjo sutrumpėti fonetiškai — čia būtinai turėjo įsivelti analogija. Juk kalbos sistema negalėjo pakeisti, kad vieno žodžio tas pats priešdėlis pasikeistų vienaip, o kito — kitaip, todėl visi priešdėliai ir prielinksniai su *ē*, *ō* turėjo gauti tuos pačius balsius — *i'*, *u'*.

Kadangi prielinksnių priešdėlių *i'*, *u'* < *ē*, *ō* iš karto negalėjo būti trumpi, tai jie lengvai galėjo virsti ilgais *i'*, *u'*. Kirčiuotųjų priešdėlių ir prielinksnių *i'*, *u'* turėjo likti ilgi, o nekirčiuotųjų galėjo sutrumpėti. Vėliau vienos žemaičių tarmės analogiškai visais atvejais yra apibendrinusios priešdėlius ir prielinksnius *pri'(-)*, *pi'(-)*, *pri'š(-)*, *nu'(-)* su ilgais *i'*, *u'*, kitos — su trumpais, trečios — kirčiuotus paliko ilgus, nekirčiuotus — trumpus. Prie ilgų *i'*, *u'* apibendrinimo galėjo prisidėti ir pagrin-

¹³ J. Endzelynas, GF, §449.

¹⁴ A. Laigonaite, Pašalio vietininkai dabartinėje lietuvių kalboje, kn.: „Kai kurie lietuvių kalbos gramatikos klausimai“, Vilnius, 1957, p. 22.

¹⁵ Senieji lietuvių skaitymai, I dalis, Kaunas, 1927.

¹⁶ Pirmoji lietuvių kalbos gramatika, p. 525, 526.

¹⁷ Ten pat, p. 509.

¹⁸ И. Эндзелин, Латышские предлоги, Юрьев, 1905, стр. 1, 128, 129, 182, 183.

dinio-atitrauktinio kirčio išgalėjimas pirmajame skiemenyje. Didžioji dounininkų tarmių dalis (kur trumpinami prieškirtinių skiemenų balsiai — Skuodas, Mosėdis, Ylakiai, Židikai, Pikeliai, Leckavas, Mažeikiai, Laižuva, Klykoliai, Akmenė, Papilė, Vieksniai, Tirkšliai, Žemalė, Renava, Barstyčiai, Salantai, Plateliai, Ž. Kalvarija, Alsėdžiai, Seda, Nevarėnai, Gadūnavas, Nerimdaičiai, Tryškiai, Eigirdžiai, Telšiai, Lieplaukė, Paukštakiai, Žarėnai, Žlibinai, o taip pat ir Gargždai, Kuliai, Stalgenai, Lauko Soda, Plungė, Medingėnai, Rietavas, Endriejavas, Veiviržėnai, Judrėnai) nekirčiuotų priešdėlių ir prielinksnių *pri(-)*, *pi(-)*, *pri-š(-)*, *nu(-)*, balsiai *i*, *u* tariami trumpai, pvz.: *prijūnka* ~ *pryjūnko*, *priš vesėlė* ~ *pryš vesėlė*, *nuardītė* ~ *nūardyti* (Endriejavas), *priėjė* ~ *pryėjo*, *pri jūsa* ~ *pry jūsa* „*prie jūsų*“, *priš perkūnėje* ~ *pryš perkūniją*, *nuvārė* ~ *nūvārė* (Budriai), *privėms* ~ *pryvėms*, *priš miesta* ~ *pryš miestą*, *nukūlsi* ~ *nukūlsi*, *nūšautė* ~ *nūšautė* (Gadūnavas), *priveizietė* ~ *pryveizėti*, *pri vėlienūs* ~ *pry velėnūs*, *nuđėnktė* ~ *nūđėngti* (Lauko Soda), *priklāusa* ~ *pryklaūso*, *priš mienesi* ~ *pryš mėnesi*, *nuplieš* ~ *nūplēš* (Klykoliai). Taip pat ir kirčiuotų atitrauktinio kirčiu nurodyto ploto priešdėlių ir prielinksnių *i*, *u* tariami trumpai, pvz.: *prirēš* ~ *pryriš*, *pri dūbīes* ~ *pry duobės*, *priš naujūs mētūs* ~ *pryš naujūs metūs*, *nūvērst* ~ *nuvērsta*, tik apie Žarėnus, Lauko Sodą, Medingėnus kartais *i*, *u* būna ir ilgi, pvz.: *pri-ēn* ~ *pryēina*, *pri- pāt nōmū* ~ *pry pat namū*, *pri-š pētūs* ~ *pryš pietūs*, *nū-krēs* ~ *nūkris* (Lauko Soda).

Kirčiuoti pagrindiniu-senoviniu kirčiu priešdėlių *i*, *u* nurodytame plote yra tariami ilgai, jeigu žodis neturi šalutinio nukeltinio kirčio, pvz.: *nūnešė* ~ *nūnešė*, *privedė* ~ *pryvedė*; jeigu žodis turi nukeltinį kirtį, tai priešdėlių *u*, *i* yra trumpi, pvz.: *prinēšau* ~ *prynešiau*, *nūplāukė* ~ *nūplaukė*, bet pietų rytų dounininkų pakraštyje, apie Endriejavą, Judrėnus, Veiviržėnus, Žarėnus, Medingėnus, Lauko Sodą, Eigirdžius, Tryškius, Klykolius, Akmenę, Papilę, ir šiuo atveju (kai tolesni skiemenys turi šalutinį-nukeltinį kirtį) priešdėlių *i*, *u* yra tariami ilgai, pvz.: *prilēsė* ~ *pry-lesė*, *nūlēpōnt* ~ *nūlipant* (Endriejavas) *prīpēl* ~ *prypila*, *nūvērt* ~ *nūvērta* „*nuverčia*“ (Žarėnai), *prīžēl* ~ *pryžēla* „*priželia*“, *nūprāus* ~ *nūprausa* „*nuprausia*“ (Klykoliai).

Panašus, kaip pastarajame dounininkų plote, priešdėlių ir prielinksnių *pri(-)*, *nu(-)* balsei *i*, *u* ilgumas ir šiaurinėje dūnininkų tarmių dalyje, dounininkų pāribiais, — Švėkšna, Kvėdarna, Pajūralis, Gvaldai, Tverai, Varniai, Pavandenė, — kur kirčiuoti pagrindiniu-senoviniu ir atitrauktinio kirčiu priešdėlių ir prielinksnių *i*, *u* yra tariami ilgai, o nekirčiuoti — trumpai, pvz.: *prīdād* ~ *prydeda*, *prīliekė* ~ *prylēkė*, *pri-nēš* ~ *prynēš*, *nūvād* ~ *nūveda*, *nūkārēp* ~ *nūkerpa*, *nū-kris* ~ *nūkris* (Varniai). Priešdėlių ir prielinksnių *i*, *u* visada ilgai yra tariami:

a) švdt (išskyrus šiaurinį pakraštį), pvz.: *pri-rē-štē* ~ *pryrišti*, *prīžad* ~ *pryžada*, *pri- vārto* ~ *pry vārto*, *nu-lē.pa* ~ *nūlipo*, *nūlop* ~ *nūlupa*, *nu- sənūovēs* ~ *nū senovės*;

b) donininkų, pvz.: *nu-sūnkī* ~ *nūsūnkti*, *pi-pōlē* ~ *pypūolė*, *nu- ārkli* ~ *nū arklis*, *pi- vāika* ~ *py vaiko* (Ramučiai), *pi-simenūs* ~ *pysimenuos*, *nu-stipti* ~ *nūstipti*, *pri-š vākara* ~ *pryš vākara*, *pi-trobōs* ~ *py trobōs*, *nu- stōga* ~ *nū stōgo* (Saugos), *pi- drēvernas pi-ēt* ~ *py Drēvernos pyēta* „*prie Drevernos prieina*“, *nu-plāus* ~ *nūplāus* (Sakūčiai), *pi-bēga* ~ *pybēgo* „*pribėgo*“, *nu- trāukē* ~ *nūtrāukė*, *pi- mūsu* ~ *py mūsų*, *nu mārū* ~ *nū Mārių* (Drevera), *pi-žēlē* ~ *pyžēlē*, *nu-lāš* ~ *nūlāš* „*nulūš*“, *pi- pikulēs* ~ *py- Pýkulēs* „*prie Priekulēs*“, *nu- žēmēs* ~ *nū žēmēs* (Dreiziiai), *nanu-si-*

bôst ~ nenūsibôsta, pi'trūkâu ~ pytrūkau, nu' senôvės ~ nū senôvės, pi' kėlė ~ py kėlio (Dercekiai), pi'gėlpst ~ pygėlbsta „prigelbsti, padeda“, nu'sigāst ~ nūsigašta, pi' tō vėna ~ py to vieno, nu' sàulės ~ nū sàulės (Kojeliai), nu'vārė ~ nūvārė, pi'ptlė ~ pypylė, nu' tēva ~ nū tēvo, pi' mēdė ~ py mēdžio (Budrikai), pi'ĩmti ~ pyĩmti, nu'pĩrkti ~ nūpĩrkti, nu' sėvės ~ nū sėvės „nuo savės“, pi' dārba ~ py dārbo (Plikiai).

Pietų rytų dūnininkai tik švd paribiais (Vainutas, Žvingiai, Pagramantis, Skaudvilė, Upyna, Girdiškė, Kražiai) kirčiuotų ir nekirčiuotų priebalsių ir priešdėlių *i, u* kartais taria ilgai, pvz.: *pri' viškele ~ pry vižskelio, nu' sàulės ~ nū sàulės, nenūneši ~ nenūnešė, nu'simĩnis ~ nūsiminės, pri'važėva ~ pryvažiavo (Žvingiai), pri'pāsakuoje ~ prypāsakojo, nu'varlti ~ nūvaryti (Pagramantis)*¹⁹, *pri' marėuōs ~ pry marėiōs šalia pri pėčaus ~ pry pėčiaus, nu'skeñda ~ nūskeñdo šalia nusiminti ~ nūsिमinti (Kražiai), pri'pūsti ~ prypūsti šalia prislėkc ~ pryslėgtas, nu'sigañda ~ nūsigando šalia nubira ~ nūbiro, nu' vĩnis ~ nū viniš šalia nu vākar ~ nū vākar, pri' pėlku ~ pry pėlkių šalia pri pavĩšsaus ~ pry pavĩšiaus (Kušleikiai).* Toliau *i* rytus ir pietus (Tauragė, Gaurė, Batakliai, Pašaltuonys, Eržvilkas, Varlaukis, Viduklė, Raseiniai, Adomaičiai, Pakražantis, Gerviniai, Salopelkis, Kubiliai, Tytuvėnai, Kiaunoriai, Šaukėnai, Kuršėnai) tik veiksmazodžių priešdėlių *pri-*, *nu-* ir prielinksnių balsiai *i, u* visada yra tariami trumpai, pvz.: *prĩprāta ~ priprāto, prĩvĩre ~ privirė, prĩ žėmės ~ pry žėmės, nušvĩta ~ nušvito, nūgĩne ~ nūginė, nu dĩrvas ~ nū dĩrvas (Tauragė), primelāva ~ prymelāvo, prĩneši ~ prinešė, prĩ mūnės ~ pry mānės, nūtvĩre ~ nūtvėrė, nūplaukĩ ~ nūplaukė, nu vaikũ ~ nū vaikų (Nemakščiai), prĩpũlĩ ~ prypũolė, prĩdedũ ~ pridedu, prĩ mĩžũ ~ pry mižų, nusisũka ~ nūsisũko, nũ akũ ~ nũ akių (Pakražantis), prĩvārĩ ~ pryvārė, prĩarĩ ~ priarė, nũkielĩ ~ nũkielė, nūperk ~ nūperka, nũ pačũos ~ nū pačĩōs (Adomaičiai), primũša ~ prymũšo, prĩlipu ~ prỹlipu, pri žĩ'rũu ~ pry žirnių, nūvede ~ nūvedė (Kiaunoriai).* Daiktavardžių ir iš jų padarytų formų priešdėlių *pri-*, *nu-*, balsiai *i, u* pietų rytų dūnininkų visada yra ilgi, pvz.: *nũ'grauža ~ nūgrauža, nũ'lauža, pri'žadũks ~ pryžadũkas (Adomaičiai),* tik apie Raseinius ir daiktavardžių nekirčiuotų priešdėlių *i, u* tariami trumpai.

Priešdėlio ir prielinksnio *pri'š(-)* balsis *i* pietų rytų dūnininkų plote nekirčiuotoje pozicijoje kartais sutrumpėja: *priš kārā ~ pryš kārą, prišakis ~ pryšakỹs (Adomaičiai),* bet dažniausiai tariamas ilgai: *pri'š vesėlė ~ prieš vesėlę (Žvingiai) pri'š kálna (Stulgiai), pri'š visūs ~ pryš visūs (Nemakščiai), pri'š vākara (Kiaunoriai).*

b) *iš, su, už; iš-, su-, už-:*

iš, sũ, ūž; iš-, sũ-, ūž-

Kad prie prielinksnių ir priešdėlių *pri'(-), pi'(-), nu'(-), pri'š(-)* balsių *i, u* pailgėjimo ar sutrumpėjimo yra prisidėjusi analogija, aiškiai rodo ir analogiškas priešdėlių *iš-, su-, už-* ir priešdėlio bei prielinksnio *ĩ(-)* balsių *i, u* pailgėjimas ir sutrumpėjimas.

Atskirose žemaičių tarmėse kirčiuoti priešdėliai *iš-, su-, už-* tariami su ilgais *i, u*, pvz.:

Žemaičių dūnininkų tarmėse (be vakarų kampo – Kretinga, Palanga, Darbėnai) priešdėliai *iš-, su-, už-*, kirčiuoti pagrindiniu-senoviniu kirčiu, jei žodyje nėra

¹⁹ Žr. Pgr. t., § 72, 189.

šalutinio nukeltinio kirčio, tariami su ilgais *i*, *u*, pvz.: *išnešę* ~ *išnešė*, *išved* ~ *išveda*, *sūmet* ~ *sūmeta*, *sūded* ~ *sūdeda*, *ūžvežę* ~ *ūžvežė* (Judrėnai), *išvežę* ~ *išvežė*, *sūvedę* ~ *sūvedė*, *ūžmėgis* ~ *ūžmigis* (Endriejavas), *išpėlę* ~ *išpilu*, *sūlėp* ~ *sūlipa*, *ūžmetę* ~ *ūžmetė* (Budriai), *išpōk* ~ *išsuka*, *sūnešę* ~ *sūnešė*, *ūžlėp* ~ *ūžlipa* (Stalgėnai), *iškep* ~ *iškepa*, *sūkęš* ~ *sūkiša*, *ūžded* (Paukštakiai), *išnešę* ~ *išnešė*, *sūvedę* ~ *sūvedė*, *ūžmetę* ~ *ūžmetė* (Seda), *iškasc* ~ *iškastas*, *sūkasc* ~ *sūkastas*, *ūžded* ~ *ūždeda* (Pavirvytis), *išmōš* ~ *išmuša*, *sūkęš* ~ *sūkiša*, *ūžneš* (Klykoliai); taip pat šiuo atveju ilgi *i*, *u* tariami Skuode, Ylakiuose, Židikuose, Pikeliuose, Leckave, Žemalėje, Mažeikiuose, Laižuvoje, Vieksniuose, Akmenėje, Papilėje, Tryškiuose, Nerimdaičiuose, Nevarėnuose, Sedoje, Ž. Kalvarijoje, Alsėdžiuose, Gadūnave, Telšiuose, Eigirdžiuose, Lauko Sodoje, Žarėnuose, Lieplaukėje, Žlibinuose, Rietave ir dūnininkų šiauriniais paribiais – Švėkšna, Kvėdarna, Pajūralis, Gvaldai, Tverai, Varniai, Pavandenė. Nekirčiuotų, kirčiuotų atitrauktiniu, taip pat ir pagrindiniu-senoviniu, jei žodis turi nukeltinį kirtį, priešdėlių ir prielinksnių *i*, *u* minėtose tarmėse yra trumpi, tačiau vienose vietose tariama *iš-*, *su-*, *už-* (Skuodas, Ylakiai, Židikai, Pikeliai, Leckavas, Mažeikiai, Žemalė, Tirkšliai, Seda, Alsėdžiai, Ž. Kalvarija, Gadūnavas, Nevarėnai, Nerimdaičiai, Vieksniai, Akmenė, Klykoliai, Papilė, Tryškiai, Eigirdžiai, Telšiai, Lauko Soda, Žarėnai, Stalgėnai, Plungė, Lieplaukė, Paukštakiai, Rietavas, Endriejavas, Veiviržėnai, Judrėnai, Gargždai, Kartena), pvz., nekirčiuoti: *ižbiega* ~ *išbėgo*, *išėje* ~ *išėjo*, *uštėka* ~ *užtėko* (Endriejavas), *iždīga* ~ *išdýgo*, *uslėda* ~ *užsėdo*, *sugáva* ~ *sugavo* (Veiviržėnai), *ištaisltė* ~ *ištaisyti*, *ustabdtė* ~ *užstabdyti*, *suvėrstė* ~ *suveřsti* (Klykoliai), *išvārė* ~ *išvārė*, *suprāšė* ~ *suprāšė*, *užrašėsi* ~ *užrašýsi* (Gadūnavas), kirčiuoti atitrauktiniu kirčiu: *išnėš* ~ *išnėš*, *sūtėnk* ~ *suteňka*, *ūžlėps* ~ *ūžlips* (Nevarėnai), *išrōnd* ~ *išraňda*, *sūšauks* ~ *sušauks*, *ūžlėnkta* ~ *užlenkta* (Eigirdžiai), kirčiuoti pagrindiniu-senoviniu kirčiu, kai žodis turi šalutinį-nukeltinį kirtį: *išauk* ~ *iššauka* „iššaukia“, *sūvērt* ~ *sūverta* „suveřčia“, *ūžpėl* ~ *ūžpila* (Žemalė), *išžtė* ~ *išeiti*, *užvažputė* ~ *užvažiuoti*, *išplietė* ~ *išplētė*, *sūplaukė* ~ *sūplaukė*, *ūžvėrtė* ~ *ūžvertė* (Seda). Vakarinėje nurodyto dūnininkų ploto dalyje (Alsėdžiai, Ž. Kalvarija, Barstyčiai, o taip pat ir apie Luokę) šalia šių priešdėlių ir prielinksnių *i* || *i*˙, *u* || *u*˙ taria ir *ę* || *ę*˙, *o* || *o*˙, pvz.: *ė.šlek* ~ *išleka*; *ė.šmetė* ~ *išmetė*, *sōkėrt* ~ *sūkerta*, *sō.ded* ~ *sūdeda*. Minėtose vietose *i*, *u* šiuo atveju tariami tik dėl balsių asimiliacijos²⁰. Šiaurinėje dūnininkų tarmių dalyje (Švėkšna, Kvėdarna, Pajūralis, Gvaldai, Tverai, Varniai, Pavandenė) nekirčiuotų, kirčiuotų atitrauktiniu, o taip pat ir pagrindiniu-senoviniu kirčiu, jei žodis dar turi ir šalutinį-nukeltinį kirtį, priešdėlių ir prielinksnių *iš(-)*, *su(-)*, *už(-)* balsiai *i*, *u* yra išvirtę į *ę*, *o*, kaip ir kitais atvejais, pvz.: *ęšėje* ~ *išėjo*, *sonėštė* ~ *sunėšti*, *ožlė.ptė* ~ *užlipti*, *ėšvėrs* ~ *išviřs*, *sōvėrstā* ~ *suveřstā*, *ōštēlps* ~ *užtilps*.

Donininkų tarmės vidurinėje ir šiaurinėje dalyje (Dreiziiai, Priekulė, Dreverna, Dercekliai, Kojeliai, Budrikai, Plikiai) ilginami priešdėlių ir prielinksnių *iš(-)*, *už(-)* balsiai *i*, *u* (vienodai kirčiuoti ir nekirčiuoti), bet *su(-)* balsis *u* nepailgėja, pvz.: *ižgerō* ~ *išgeru*, *i˙š klāipėdas* ~ *iš Klaipeidos*, *ū˙štėnk* ~ *užteňka*, *u˙š tēlžes* ~ *už Tīlžės*, bet *sūt* ~ *sueita* „sueina“ (Dercekliai), *u˙žōd* ~ *užūoda* „užuodžia“, *u˙žmēršes* ~ *užmiřšes*, *u˙žrakinta* ~ *užrakinta*, *u˙žējes* ~ *užējes*, *u˙springa* ~ *užsprīngo*, *ūžmōš* ~ *ūžmuša*, *ū˙žimta* ~ *užimta*, *ū˙štēks* ~ *užtēks*, *sūput* ~ *sūputa* „supučia“, *sukūmpis* ~

²⁰ Žr. B. Rokaitė, Kai kurie nauji žemaičių dūnininkų tarmių fonetikos dalykai, LKK IV, p. 149-153.

sukūmęs, su árklās ~ su arkliaīs (Drevera), u'žgāsa ~ užgēso, i' ūžupūs ~ i Ūžupius, bet supilē ~ supylē, sūvērt ~ sūverta „suverčia“, sū anā ~ su anā „su ja“ (Dreiziāi), u'žējē ~ užējo ~ ūžtēnk ~ užtēnka, iškāp ~ iškepa, bet sulinda ~ sulinda, sūkārt ~ sūkerta, su drāugēms (Kojeliai) u'žmēršosi ~ užmiřšusi, ūžmāet ~ ūžmeta, u'ž mūsū ~ už mūsū, iřvērtē ~ iřvertē, bet sukēba ~ sukibo, sūnāš ~ sūneša, sū peilū ~ su peiliū (Budrikai), u'žlpti ~ užlpti, ūšpū ~ ūžsiuva, u'š kēlē ~ už kēlio, iřpōk ~ iřsuka, bet sūūžē ~ sūūžē, sūvārē ~ sūvārē, su ēlgu ~ su ilgu (Plikiai).

Švd (išskyrus šiaurinę dalį pagal dounininkų ribą) ir vakarinėje dounininkų tarmės dalyje (Kretinga, Palanga, Darbėnai) priešdėlių ir prielinksnių *iš(-), su(-), už(-)* balsiai *i, u > e, o*, kurie tik truputį pailgėja, jeigu yra kirčiuoti pagrindiniu-senoviniu kirčiu ir jeigu tas žodis neturi šalutinio-nukeltinio kirčio, pvz.: *ē.šmetē ~ išmetē, sō.lēp ~ sūlipa, ō.žgenē ~ ūžginē*, bet *ēškārt ~ iškerta, sōpēl ~ sūpela* „supila“, *ōždārs ~ ūždaras*. Prielinksnių *iš-, su-, už-*, kaip ir nekirčiuotų bei kirčiuotų atitrauktiniu kirčiu priešdėlių, balsiai *e, o < i, u* švd ir vakarinėje dounininkų tarmių dalyje visada trumpi.

Švd šie priešdėliai retai pasakomi ir su ilgais *i, u* (ir kirčiuoti, ir nekirčiuoti), pvz.: *u'žnēštē ~ užnēšti, u'žējē ~ užējo, ūžvedē ~ ūžvedē, sūmāet ~ sūmeta, su'vē.jē ~ suvijo, iškēit ~ iškeita* „iškeičia“, *i'žgāva ~ išgāvo*. Dažniau su ilgu balsiu tariamas *už*.

Kitų dūnininkų ir pietinių donininkų (Saugos, Ramučiai, Kintai) priešdėlių, ir prielinksnių *iš-, su-, už-* balsiai *i, u* yra truputį paplatėję, kaip ir kitais atvejais, ir visada tariami trumpai, pvz.: *iškepiem ~ iškepēm, sūmalieim ~ sūmalēm, ūžvedams ~ ūžvedamas, ižgiřda ~ išgiřdo, sūmēstī, užrāši ~ užrāšē (Žvingiai), iřmīri ~ iřmirē, sūdegi ~ sūdegē, ūžgulī ~ ūžgulē, iřūka ~ iřsūko, suprāši ~ suprāšē, užgāva ~ užgāvo (Gerviniai), iřkert ~ iřkerta, sūšneņk ~ sušneņka, ūžmiřšt ~ užmiřšta (Kuršėnai); iřsimtine ~ iřsimtinē, iřšeis, sūmet ~ sūmeta, surāda ~ surādo, ūžlieke ~ ūžlėkē, ūštēks ~ užtēks (Saugos), iřkiš ~ iřkiša, iřiřvīfau ~ iřsiřviriau, sūded ~ sūdeda, suverstā, ūsuk ~ ūzsuka, ūskrīta ~ užkrito (Sakūčiai).*

Palyginę priešdėlių prielinksnių *pri(-), pi(-), nu(-)* su ilgais ir trumpais *i, u* plotus ir *iš-, su-, už-* trumpųjų *i, u* pailgėjimo plotus žemaičių tarmėse, matome, kad tose žemaičių tarmėse, kur kirčiuotų (pagrindiniu-senoviniu kirčiu) priešdėlių *pri(-)* (ar *pi(-)*), *nu(-)* balsiai *i, u* yra ilgi, o nekirčiuoti (ir kirčiuoti atitrauktiniu kirčiu) — trumpi (dounininkai ir švd šiaurinė dalis), ten ir priešdėlių *iš-, su-, už-* balsiai *i, u* kirčiuoti (pagrindiniu-senoviniu kirčiu), yra tariami ilgai, o nekirčiuoti (ir kirčiuoti atitrauktiniu kirčiu) — trumpai. Kur *pri(-) || pi(-), nu(-)* balsiai *i, u* visada yra tariami ilgai (švd ir donininkai), ten ir *iš-, su-, už-* balsiai *i, u* yra tariami ilgai (švd šalia trumpų ar pailgėjusių *e, o*, donininkų, išskyrus pietinę dalį, tik *už-, iš > u'ž i'š*. Kur prielinksniai ir priešdėliai (veiksmažodžių) *pri(-), pi(-), nu(-)* tariami visais atvejais su trumpais *i, u*, ten ir *iš-, su-, už-* visada *i, u* turi išlaikę trumpus (pietryčių bei pietų rytų dūnininkai ir vakarinis dounininkų pakraštys). Priešdėlių (bei prielinksnių) *pri(-), pi(-), pri's(-), nu(-)* ir *iš-, su-, už-* balsių *i, u* ilgumo žemaičių tarmių didžiojoje dalyje suvienodėjimas rodo, kad balsių *i, u* ilgumą šiuo atveju yra nulėmusi analogija. Analogiškai prie priešdėlių *pri-, pi-, pri's-, nu-* (kirčiuotų); *pri-, pi-, pri's-, nu-* (nekirčiuotų) balsių *i, u* prisitaikė ir priešdėlių *iš-, su-, už-* balsiai *i, u*. Kadangi žemaičių tarmėse trumpieji *i, u* yra paplatėję ir paplatėjimas išlieka ir šiems balsiams pailgėjus, tai, matyt, priešdėlių *iš-, su-, už-* balsiai *i, u* dounininkų

tarmėse yra pailgėję prieš paplatėjimą, jeigu nėra vėliau *e*, *o* pagal *pri-* *nu-* analogiją pakeisti į *i*, *u*. Nekirčiuotų priešdėlių (ir prielinksnių) *iš(-)*, *su(-)*, *už(-)* balsiai *i*, *u* dounininkų tarmėse nėra išvirtę į *e*, *o* (išskyrus vakarinę dalį ir pietų rytų pakraščius), kaip kitais atvejais. Tai irgi analogijos (o tam tikrame plote ir balsių asimiliacijos) padarinys.

Priešdėlių balsių *i*, *u* suvienodinimą rodo ir šiaurinių dounininkų *su-* < *san-*, pvz.: *súmalėnė* ~ *sámaliniai*, *súspoka* ~ *sásuka* (Pikeliai, Leckavas, Mažeikiai, Žemalė, Tirkšliai, Laižuva). Šiose tarmėse *an* > *on*, kuris vienbalsėdamas žodžio gale ir prieš *j*, *l*, *m*, *n*, *r*, *s*, *š*, *z*, *ž*, *v* yra išvirtęs į *o*, tačiau priešdėlyje *san-*, kaip iš pavyzdžių matyti, *an* (tur būt, per *on* > *o*) yra išvirtęs į *u*. Priešdėlių balsių *i*, *u* suvienodinimas, matyt, ir šiuo atveju yra nulėmęs priešdėlio *su-* iš *san-* išsirutuliojimą.

Yra manoma, kad priešdėlis ir prielinksnis *su* gali būti kilęs iš (*suo* < *) *sō*²¹. Taigi ir žemaičių *su* galėtų būti kilęs tiesiog iš **sō*, kaip ir *nu-* iš **nō*, bet tokiai jo kilmęj prieštarauja *su* vartojimo plotas: *su-* turi tik dounininkai, o *nu-* – visi žemaičiai.

Dounininkų tarmėse, kur tariama *iš-*, *sū-*, *ūž-*, ir kirčiuotos sangrąžos dalelytės *-si-* balsis *i* tariamas ilgai, pvz.: *prisímeno* ~ *prisimenu* (Pavirvytis), *parsínešė* ~ *parsinešė* (Eigirdžiai), *prisíded* ~ *prisideda* (Gadūnavas). Sangrąžos dalelytės *si* balsio *i* šiuo atveju pailginimas irgi priklauso nuo žodžio pradžios dalelių balsių *i*, *u* ilgumo suvienodinimo. Analogiškai ir žodžio pradžioje (tarp priešdėlio ir šaknies) esančios nekirčiuotos sangrąžos dalelytės *i* tariamas siaurai, tačiau ne visose vietose dėsningai.

Latvių kalbos Kuršo tarmėse taip pat turimas *ūz-* (su ilgu laužtu *ū*), pvz.: *ūznācis*, *ūsskrējis* *viērsū* (Skrunda)²². Toks pat *ūz* tariamas ir kitur Kurše Lietuvos paribiais (Rucava, Kalēti, Gramzda, Aizviki, Bēne). J. Endzelyno nuomone, *ūz-* gali būti siejamas su ide. *ūd* (greta *ud*)²³. Gali būti, kad ir žemaičių tarmėse *ūž-* ilgą *ū* turi ne dėl analogijos su *nū-*, bet *ūž-* plotas žemaičių tarmėse sutampa su *nū-* plotu, o tai yra argumentas už analoginį priešdėlio *už-* balsio *u* pailgėjimą.

Priešdėlio ir prielinksnio *už* su ilgu *u* tarimas žemaičių tarmėse yra labiau paplitęs, negu *iš*, *su* su ilgiaisiais *i*, *u*. Tas taip pat rodytų, kad *už* balsio pailgėjimas yra senesnis arba ir kitokios kilmės. Taip ypač verčia galvoti gretimų žemaičiams latvių kalbos tarmių *ūz*. Tačiau gali būti latvių Kuršo tarmėse *ūž-* atsiradęs dėl žemaičių tarmių įtakos, nes kitos latvių kalbos tarmės *uz* su ilgu *u* neturi.

c) *i* ~ *ī*, *ī* ~ *ī*

Dabar vienoje lietuvių kalbos tarmėse vartojamas priešdėlis ir prielinksnis *ī(-)*, kitose *in(-)*. Pietrytiniai kapsai²⁴, dzūkai, rytų ir vidurio (pietinė dalis) aukštaičiai ir Zietelos tarmė vartoja *in(-)*, prieš *b*, *p* – *im*, kartais, dažniausiai prieš balsius, *int-*, pvz., *inteik* „jeiti“ (Kulva), rytų ir vidurio aukštaičiuose kai kur ir *un-*: *unaiif* „jeiti“ (Žemaitkiemis), *umbēga* „įbėgo“ šalia *i.bēga*. (Utena), šiaurės vakarų aukš-

²¹ Aph V, p. 22.

²² Mirdza Upeniete, Skrundasi zloksenes apraksts, diplomdarbs, zin. vad. doc. M. Rudzite, Rīgā, 1957, rankraštis, Latvijas Valsts Universitātes Latviešu valodas kabinets.

²³ J. Endzelīns, Gr., § 573.

²⁴ J. Senkus, Prielinksnių vartojimas bei svarbiausios jų reikšmės kapsų ir zanavykų tarmėse, „Lietuvos TSR Mokslių akademijos darbai“, A, 1 (8), 1960, p. 134.

taičiai, vidurio aukštaičių šiaurinė dalis, rytų aukštaičiai pantininkai ir pontininkai – *ī*. Žemaičių tarmės vartoja *ī(-)*. Prieš tautosilabinio *n* išnykimą žodžio gale ir prieš priebalsius *j, v, l, m, n, r, s, š, z*, *ž* prielinksnis ir priešdėlis *in* visose lietuvių kalbos tarmėse tebeturėjo neišnykusį *n*. Kai *n* išnyko minėtais atvejais, tai vienos formos turėjo priešdėlį *in-*, kitos *ī-*. Tokia dvejetainė ilgai tvirti negalėjo – vienosose tarmėse buvo apibendrintas *in*, kitose – *ī*. Kad ne taip seniai tokios dvi skirtingos šio priešdėlio formos buvo greta vartojamos, rašo D. Kleinas: „Dėl dalelės *in* reikia pastebėti, kad ji, įeidama į sudurtinio žodžio sudėtį, jei po jos eina balsė, visada išlaiko *n*, o jeigu priebalsė, tai dažniau tą *n* numeta“²⁵. Gali būti, kad ne visose tarmėse egzistavo dvejopos *ī-* formos: galėjo kai kur ir iš karto analogiškai šio priešdėlio *n* visais atvejais arba išnykti, arba pasilikti. Prielinksnis *ī || in* visose tarmėse sutampa su priešdėliu: kur vartojamas priešdėlis *in-*, ten ir prielinksnis yra *in*, ir priešingai.

Žemaičių tarmėse šiuo metu priešdėlis ir prielinksnis *ī* ne visais atvejais ir ne visose vietose yra vienodo ilgumo. Paprastai *ī* ilgumas derinasi prie priešdėlių ir prielinksnių *nū, pry, py, pryš* ir *iš, su, už* balsių ilgumo. Tai gerai rodo, kaip žemaičių tarmėse priešdėlių ir prielinksnių balsiai *i, u* savo ilgumu yra suvienodę.

Dounininkų tarmėse, kur kirčiuotų *pri-, pi-, pri-š-, nu-* ir *iš-, su-, už-* balsiai *i, u* yra ilgi, o nekirčiuotų trumpi, ten ir priešdėlis ir prielinksnis *ī(-)* kirčiuotas (pagrindiniu-senoviniu kirčiu, jei nėra šalutinio-nukeltinio kirčio) tariamas ilgai, pvz.: *inėšė ~ ĩnešė, ĩded ~ ĩdeda* (Endriejavas, Gargždai, Stalgėnai, Paukštakiai, Žemalė, Pikeliai, Leckava, Mažeikiai, Laižuva, Vieksniai, Tryškiai, Eigirdžiai, Nevarėnai, Telšiai, Lauko Soda, Žarėnai), nekirčiuotas (ir kirčiuotas atitraukiniu kirčiu, o taip pat ir pagrindiniu-senoviniu, jei žodis turi šalutinį-nukeltinį kirtį) – trumpai, pvz.: *įgręša ~ įgrįso, įjēt ~ įeĭta „įeina“, i kōpeta ~ i kūpeta, ikērt ~ ĩkerta*. Apie Klykolius, Akmenę, Papilę *ī-*, kirčiuotas pagrindiniu-senoviniu kirčiu, jei žodis ir turi šalutinį-nukeltinį kirtį, tariamas ilgai (kaip ir priešdėlių *pri-, nu-, iš-, su-, už-* balsiai), pvz.: *įdavū ~ ĩdaviau, ĩstom ~ ĩstuma „įstumia“* (Klykoliai).

Vakarinėje dounininkų tarmių dalyje, kur priešdėlių *pri-, nu-* balsiai visada trumpi, ir priešdėlis *ī-* visada tariamas trumpai, pvz.: *įkrē.stē ~ ĩkristi i dōube ~ ĩkristi i duōbe, ĩvėik ~ ĩveikia „įveikia“, naigerō ~ neĭgeru „neigeriu“* (Kretinga)²⁶.

Donininkų tarmėse priešdėlių ir prielinksnių *pi-, nu-* balsiai visais atvejais tariami ilgai, čia ir *i(-)* taip pat tariamas ilgai, pvz.: *i vērta i nītis ~ ĩvērta i nýtis* (Sakūčiai), *i kānd ~ ĩkānda, i žēmē ~ ĩžēmē* (Kojeliai), *i pōlē ~ ĩpūolē, i vēšņē ~ ĩviēšņē „į vyšnią“* (Budrikai).

Iš dūnininkų tarmių *ī(-)* ilgai visais atvejais tariamas švd, kur priešdėlių ir prielinksnių *pri(-), nu(-)* balsiai yra ilgi, ir švd pietų rytų paribiais – Vainutas, Žvingiai, Pagramantis, Upyna, Skaudvilė, Girdiškė, Stulgiai, Nemakščiai, Kražiai, Kušleikiai, Užventis.

Pietrytiniais dūnininkų tarmių pakraščiais (Tauragė, Gaurė, Petkaičiai, Viduklė, Raseiniai, Pakražantis, Salopelkis, Gerviniai, Kubiliai, Tytuvėnai, Kiaunoriai), kur *pri(-), nu(-); iš(-), su(-), už(-)* tariami su trumpais balsiais, priešdėlis (nekirčiuotas) ir prielinksnis (visada) *ī(-)* tariamas trumpai, pvz.: *įbiega ~ ĩbēgo*,

²⁵ Pirmoji lietuvių kalbos gramatika, Vilnius, 1957, p. 509.

²⁶ J. Aleksandravičius, Kretingos tarmės veiksmazodis, „Vilniaus Valstybinio pedagoginio instituto Mokslo darbai, Lietuvių kalba ir literatūra“, t. VIII, V., 1959, p. 129.

i senātve ~ i senātve (Tauragė), *ipjauti ~ ipiduti, i miška ~ i mišką* (Gerviniai), *neipilau ~ neipyliau, i kaunioŕus ~ i Kiaunorius* (Kiaunoriai).

Vadinasi, žemaičių tarmėse priešdėlių (ir prielinksnių) *pri-*, *pi-* *nu-*, *iš-*, *su-*, *už-*, *i-* balsių ilgumas yra suvienodintas.

Kad priešdėlių balsių *i*, *u* ilgumo suvienodėjimas yra analogiškas, rodo ir kitų žodžio pradžios balsių atskirais atvejais analogiškas ilgumo suvienodinimas švd, kur priešdėlis *i-* visada tariamas ilgai, analogiškai *i* yra pailgėjęs ir naujų, tarmės atstovams neaiškios darybos žodžių pradžioje, pavyzdžiui, tarptautiniuose žodžiuose: *i' dēals ~ ideālas, i' dējūoc ~ idijōtas, i' dteje ~ idēja, i' lōmēnāctje ~ iliūminācija, i' stūortje ~ istōrija, i' spāntje ~ Ispānija, i' tāltje ~ Itālija*, pavardėse: *i' vanāuskēs ~ Ivanaūskis, i' vūoškā ~ Ivoškā*, varduose: *i' rānā ~ Irenā, i' zabēllje ~ Izabēlija* „Izabelė“, iš lk atėjusiuose lietuviškuose žodžiuose: *i' dōnt ~ idaūt, i' ki || i' ki ~ iki*.

Vilniaus Vgstybinis pedagoginis institutas,
Lietuvių kalbos katedra

[iteikta
1962 m. rugsėjo mėn.

Sutrupinimai

Aph — Archivum Philologicum, Kaunas, 1930—1939.

J. Endzelynas, GF — J. Endzelynas, Baltų kalbų garsai ir formos, Vilnius, 1957.

J. Endzelins, Gr. — J. Endzelins, Latviešu valodas gramatika, Rīgā, 1951.

J. Endzelins, Senpr. val. — J. Endzelins, Senprūšu valoda, Rīgā, 1943.

LKK — Lietuvių kalbotyros klausimai, Vilnius, 1947 ir t. t.

Pgr. t. — P. Jonikas, Pagramančio tarmė, Kaunas, 1939.

СФОРМИРОВАНИЕ ЗАКОНОВ ВОКАЛИЗМА НАЧАЛА СЛОВА В ЖЕМАЙТСКИХ ГОВОРАХ

В. ГРИНАВЕЦКИС

Резюме

1. Префикс и предлог *per(-)* в жемайтских и в северо-западных аукштайтских говорах, примыкающих к латвийской территории, превратился (как в латышском языке) в *par(-)*, по всей вероятности, по аналогии с префиксом и предлогом *par(-)*.

2. В большинстве жемайтских говоров префиксы *ne-*, *be-*, *te-* превратились в *na-*, *ba-*, *ta-* в силу аналогии с другими частицами начала слова, произносящимися с *a* — их значительно больше, чем частиц с *e*.

3. В юго-восточных жемайтских говорах (Таураге, Скаудвиле, Кельме, Тришкяй, Папиле) *e-*, *ei-* > *a-*, *ai-* тоже, по-видимому, по аналогии с *a-*, *ai-*.

4. Вместо литературного *nio(-)*, *prie(-)* в жемайтских говорах употребляются *ni(-)*, *pri(-)*, *pi(-)*. В данном случае *ū*, *i* развились из *ō*, *ē* (<ei) из-за безударного положения. В дальнейшем в одних говорах (в большинстве в северо-западных) *ū*, *i* сократились (в безударном положении, а в некоторых случаях и под ударением), в других говорах (в донининских и северо-западных дунининских) были обобщены долгие *ū*, *i* во всех случаях.

5. Гласные *i*, *u* префиксов и предлогов *iš*, *su*, *už*, *i* в жемайтских говорах в количественном и в качественном отношении унифицировались с теми же гласными в *pri*, *nū*.